

РОЗВІДКИ

Михайло Чуприна

●

УЧАСТЬ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ У ВІЙНІ ПРОТИ ФРАНЦУЗЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

У 1812 р. почалась війна Франції проти Росії, до складу якої в той час входила Чернігівщина. Її територія не стала ареною військових дій, але населення брало активну участь у цих подіях. Сформовані тут Чернігівські драгунський та піхотний, Ніжинський драгунський, Глухівський кирасирський полки, шість кінних та 8 піших ополченських полків, проявили мужність і відвагу в багатьох боях, про що свідчать документи архівів, опубліковані матеріали збірників та монографій, спогади учасників війни, а також пам'ятники загиблим воїнам, встановлені на Бородінському полі.

Чернігівський піхотний та Ніжинський драгунський полки воювали у складі військ Першої Західної армії генерала М. Б. Барклая-де-Толлі: перший входив до складу 3-ої піхотної дивізії 3-го піхотного корпусу, другий — до складу 1-го кавалерійського корпусу. Вже 14 липня 1812 р. обидва полки відзначились в бою під с. Острівне (недалеко від Вітебська) проти наступаючих французьких дивізій генералів Нансуті і Дельзона. Як згадував Герой Вітчизняної війни, командир 3-ої піхотної дивізії генерал П. П. Коновніци¹ (в складі якої діяв Чернігівський піхотний полк) «наши дрались как львы».

Стримуючи наступальний порив французів, дивізія відбила дві атаки і сама перейшла в контратаку, а потім утримувала позиції, не відступаючи «ні кроку назад навіть тоді, коли до військ противника прибув сам Наполеон». Коли ж ворог захопив три гармати, то «вони ж були повернуті багнетами Чернігівського полку».² Чернігівський полк в цьому бою втратив 13 чол. убитими і 143 пораненими, а Ніжинський драгунський — 76 убитими і 107 пораненими.³

Під час відступу 1-ої Західної армії Ніжинський драгунський полк, відкомандирований командуванням до складу ар'єргарду, відзначився знову в боях під Вількоміром. В цей же час Чернігівський драгунський полк, що входив до складу 4-го Кавалерійського корпусу С. С. Сіверса, а також Глухівський кирасирський полк 2-ої Кирасирської дивізії генерала Багратіона П. І., відходили від Луцька до Могильова і Орші на з'єднання з основними силами російської армії. 27—28 червня Чернігівський драгунський полк, перебуваючи в ар'єргарді 2 армії, брав участь у розгромі дев'яти наполеонівських полків під білоруським містечком Мир. 9 липня за 6 км від Старого Бихова цей же полк, разом з

іншими частинами кавалерійського корпусу Сіверса, розгромив кінно-егерський французький полк.⁴

Всі чотири згадані полки 5—6 серпня брали участь в обороні Красного і Смоленська: Чернігівський піхотний і Ніжинський драгунський полки обороняли безпосередньо м. Смоленськ, а Чернігівський драгунський і Глухівський кирасирський спершу обороняли Красне, а потім прикривали московську дорогу. 5 серпня, під час генерального штурму наполеонівськими військами Смоленська, Чернігівський піхотний полк був у самій гущі бою, обороняв Молоховські ворота і залишив місто останнім, втративши 61 чол. убитими і пораненими, в тому числі 8 офіцерів. Полк відзначився і в заключному акті Смоленської битви — біля с. Лубіно, де Наполеон зробив ще одну спробу втягнути російську армію в генеральну битву. Перебуваючи в центрі розташування російських військ, полк прикрив відхід основних сил на московську дорогу.⁵

Чернігівські драгунський і піхотні полки в період відступу російської армії від Вязьми до Бородіна з 1 по 23 серпня були у складі ар'єргарду, створеного обома арміями під командуванням генерал-майора П. П. Коновніцина для прикриття відступаючих основних сил російської армії. Стримуючи наседаючі частини французьких військ мааршала Мюрата, полк відзначився в боях під Вязьмою, Гжатськом, Можайськом, під селами Семенівкою і Татаркою.⁷

20 серпня Чернігівський драгунський полк, прикриваючи відступ основних сил армії від с. Старе до Гжатська, перебував «у безперервних боях тринадцять годин».⁸ У рапорті командира ар'єргарду генерал-майора П. П. Коновніцина головнокомандуючому російською армією М. І. Кутузову про нагородження офіцерів Чернігівського драгунського полку зазначалось, що вони «щоденно хоробрістю витримували всі устремління ворога, завдаючи йому великої шкоди в різних атаках». В цьому ж рапорті П. П. Коновніцин просив нагородити орденами штабс-капітана Грангузова, поручика Клейства з Чернігівського піхотного полку, які брали участь в атаках, «будучи повсюдно на найзагрозливіших ділянках, показуючи приклад хоробрості».⁹

У цей час до Гжатська прибуло 15591 чол. резервістів-рекрутів на чолі з генералом від інфантерії М. А. Милорадовичем.¹⁰ Рекрутів зібрано на Чернігівщині, в Стародубі, Новгороді-Сіверському, Конотопі, Ромнах, Сумах, Глухові та інших містах.¹¹ Резервістів включили до складу полків ар'єргарду, який очолив теж М. А. Милорадович. Він просив П. П. Коновніцина нагородити двох офіцерів Чернігівського драгунського полку, які своїми ескадронами відбили напад ворожих стрільців, «більшу частину яких порубали, а останніх прогнали до лісу».¹² Після жорстокої битви під с. Гриднєвим (15 верст від Бородіно), що відбулася 23 серпня, ар'єргард був розформований, і обидва полки були відкомандировані у свої корпуси.

Всі чотири полки брали участь у Бородінській битві: Чернігівський драгунський і Глухівський кирасирський полки займали позиції у верхів'ях Алексинського байраку і в перший день бою — 24 серпня, підтримуючи атаку 2-ої кирасирської дивізії, дружно атакували дві колони 5-ої французької дивізії, яка захопила Шевардинський редут. Драгуни Чернігівського полку провели атаку так швидко, що противник не встиг вишикуватися в каре і не зміг зробити жодного залпу.¹³ Сила цього удару була такою, що полк «гнав противника більше версти», повністю знищивши III лінійний французький полк, відбив у ворога 8 гармат, взяв у полон одного офіцера і 53 рядових.

Нагородні листи свідчать, що майор Шруф, штабс-капітан Булгаков, Яковлев, Лазич і Микулін «першими кинулись на ворога і підбадьорювали своїм прикладом підлеглих». Поручик Олексієнко був пора-

нений в ліву руку, але бою не залишив, «врубався в колону противника, напав на гармати, почав рубати (артилеристів) і своєю хоробрістю подавав приклад іншим і цим багато сприяв захопленню гармат». Штабс-капітан Лазич з двома взводами «завдав удару по правому флангу противника і примусив його тікати». Майор Шруф не залишив поля бою навіть тоді, коли картечю була перебита рука.¹⁴ В цьому бою полк втратив 16 чол. убитими і 48 пораненими, в тому числі 7 офіцерів. А коли французька кавалерія Мюрата підійшла до Шевардинського редуту, Чернігівський драгунський і Глухівський кирасирський полки здійснили ряд сміливих атак на неї і, як зазначив польський генерал Качаловський, «зім'яли передові полки». Обидва полки не виходили з бою з полудня до другої години ночі, і лише після бою за Шевардинський редут повернулися до складу корпусу, і зайняли вигідні позиції для нових атак у тилу 7-го піхотного корпусу.¹⁵ Бій за Шевардинський редут відіграв велику роль у ході всієї битви. Він дав можливість російським військам виграти час для спорудження укріплень, висвітлив напрям головного удару противника. Чернігівський піхотний полк спочатку обороняв Багратіонові флеші, а потім с. Семенівське на лівому фланзі російських військ, куди Наполеон направив основні сили головного удару. Сім ескадронів Чернігівського драгунського полку, прикомандировані П. І. Багратіоном до Охтирського гусарського полку, з великою хоробрістю і мужністю кинулись на кавалерію противника в той час, коли вона оточила і взяла флеш, відбили флеш, змусивши тікати і піхоту противника. Потім за наказом генерал-лейтенанта Голіцина ці ескадрони «повторно ходили в атаку на кавалерію, розбили її і гнали з відмінною хоробрістю».¹⁶

Генерал-лейтенант П. П. Коновніцин у рапорті на ім'я М. І. Кутзова про бойові дії Чернігівських піхотного і драгунського полків у Бородінській битві писав: «Вашій світлості відомо, якою незаперечною славою ці полки вкрили себе на очах всієї армії. Твердість їх рядів не змогли похитнути ні шестигодинний град картечі, яким вони були осипані, ні три відчайдушні кавалерійські атаки кращих полків противника, дорого заплативши за марні свої спроби. Полки ці, не відступивши ні на крок, вирішили справу на лівому фланзі». Наміри Наполеона — зламати оборону на лівому фланзі і потім розгромити всю армію М. І. Кутзова — провалились.

Серед великої групи пам'ятників, розташованих у районі Багратіонових флеш, де проходила «особливо кровопролитна справа», в пам'ять про стійкість солдатів 3-ої піхотної дивізії генерала П. П. Коновніцина стоїть на чорному постаменті висока колона з червоного граніту, на одній із шести граней якої викарбувано: «Чернігівський піхотний полк. Убиті: майор Глушков, поручики Мовало-Швейковський, Яковлев, прапорщик Алехнович і 72 нижніх чини. Поранені: командир полку майор Ушаков, майор Сивой — 3-й, штабс-капітани Аксенович, Цитович, Гер-1, Горденін; поручики: Шкамерда III, Черницький, Гутовський — 1-й, Ржевський; підпоручики: Селяника, Палибін, Брунау, Яковлев, Яценко, Бистрел, Огарев і 226 нижніх чинів».

Будучи у складі кавалерійського корпусу генерал-лейтенанта Ф. П. Уварова, Ніжинський драгунський полк в розпалі Бородінської битви, відзначився в боях і зазнав значних втрат під час рейду по тилах французької армії. Цей рейд російської кавалерії змусив Наполеона зняти з напрямку головного удару понад 20 тис. військ і перекинути їх на лівий фланг фронту.

За кілька кілометрів від с. Бородіна, в районі боїв за переправу через р. Война, зведено пам'ятник убитим воїнам Ніжинського драгунського полку. Такі ж пам'ятники встановлені на Шевардинському редуті 2-й кирасирській дивізії і 4-му кавалерійському корпусу, в складі

яких були овіяні¹⁷ славою Чернігівський драгунський і Глухівський кирасирський полки.

Сміливість і мужність офіцерів та нижніх чинів цих полків неодноразово відзначалася в рапортах командирів, нагородних листах і наказах головнокомандуючого російською армією М. І. Кутузова. В одному з рапортів зазначалося, що в ході Бородінської битви унтер-офіцери Чернігівського драгунського полку Дрига Хома, Привалов Микола «першими вдерлися на батарею з чотирма рядовими, порубали канонірів і повернули гармати проти противника». Рядові Хобенко Василь і Касьяненко Корній разом з унтер-офіцером Обиженком Євстафієм «першими врзались в піхотну колону противника, почали рубати і тим подали приклад мужності своїм товаришам».¹⁸

В іншому рапорті генерал-лейтенант П. П. Коновніцин прохав М. І. Кутузова нагородити за хоробрість золотою шпагою штабс-капітана Лозича. «Цей офіцер, — зазначалося в рапорті, — побачивши мене, що відбиваюсь від офіцера і двох кирасирів противника, не тільки відвів завданий мені в голову смертельний удар, а й поранив офіцера противника, який здався в полон». Штабс-капітан Нікулін «догнав кирасира, що накинувся на генерала від інфантерії Дохтурова, увігнав йому весь палаш в шию і звалив на землю мертвим».¹⁹

Нагородні листи на штабс-капітана Абраменка і поручика Широбкова свідчать, що вони, вже будучи контуженими, «не залишили поля бою, продовжували відбивати противника, хоробрістю своєю і благорозумними розпорядженнями впливали на підлеглих». В іншому нагородному листі зазначається, що «два ескадрони Чернігівського драгунського полку під командуванням майора Мусіна-Пушкіна навально атакували колону кирасирів противника, очолювану генералом Нансуті, сильним ударом знищили її. Взято в полон 30 латників, одного офіцера. Генерал Нансуті, поранений пострілом з пістолета, з невеликою групою кирасирів урятувався втечею». Потім, коли, другий кирасирський полк противника кинувся на російські колони, «два ескадрони Чернігівського драгунського полку вдруге разом з Катеринославським полком завдали удару противнику, повністю знищили його і взяли в полон офіцера і 13 кирасирів».²⁰ Хоробро вели себе в цьому бою козаки Чернігівського полку Патика Никифор, Олійник Петро, Андрусенко Семен.²¹

Всі чотири полки брали участь у контрнаступі російської армії. 5 жовтня 1812 р., перебуваючи у складі військ Беннінгсена, що вийшли з Тарутино на розгром авангарду французької армії, Чернігівський піхотний і Ніжинський драгунський полки відзначилися в боях біля сіл Тетеринки та Богородського, завдавши великих втрат авангардним, частинам противника.²²

12—13 жовтня Чернігівський драгунський і піхотний, Ніжинський драгунський та Глухівський кирасирський полки були в центрі бою під Малоярославцем і зазнали значних втрат.²³ Генерал-майор П. П. Коновніцин просив головнокомандуючого російською армією М. І. Кутузова нагородити орденами трьох сміливих офіцерів Чернігівського піхотного полку за успішну атаку, проведену під Малоярославцем.²⁴

Чернігівський і Ніжинський драгунські полки відзначилися також в боях за Вязьму.²⁵ Обидва полки, перебуваючи у групі військ авангарду російської армії під командуванням М. А. Милорадовича, 28 жовтня брали участь в оточенні і розгромі бригади французького генерала Ожеро біля с. Ляхове.²⁶

В розпалі контрнаступу російської армії Ніжинський драгунський полк був у «летучому корпусі» Орлова-Денисова і брав участь в переслідуванні ворожих військ від Малоярославця до Красного.²⁷

У рапорті командира корпусу зазначалося, що Ніжинський драгунський полк відмінно діяв проти гвардійських частин противника 3 листопада в бою під с. Мерліно, в якому були взяті в полон два генерали, велика кількість інших чинів, відбито дві гармати із корпусу Дану.²⁸ До рапорту прикладені списки про нагородження 26 офіцерів і нижчих чинів полку.

В ході наступу на Красне полк відзначився в розгромі корпусу Богарне. Чернігівський піхотний полк переслідував відступаючого противника у складі основних сил Російської армії. За 4 км від Красного полк за розпорядженням командування влився до складу новозгурпованого загону військ Д. Б. Голіцина і з с. Уварово повів наступ на Красне. У триденних боях під Красним полк зазнав важких втрат.²⁹ В боях по розгрому ар'єргарду наполеонівської гвардії корпусу Богарне і наступальних боях на Красне з тилу брав участь також Чернігівський драгунський полк.

Після боїв під Красним Чернігівський і Ніжинський драгунські полки в складі авангарду російських військ переслідували ворога по дорозі на Оршу аж до р. Березини. 9 листопада Ніжинський драгунський полк відзначився в атаці на противника, що наступав з Орші і «не тільки збив його з дороги», а погромив його сили так, що лише «небагатьом вдалося врятуватись». 14 листопада полк знищив залишки корпусу Домбровського, взявши в полон капітана, поручика і 100 нижніх чинів.³⁰

Всі чотири, сформовані на Чернігівщині полки брали участь також у закордонних походах російської армії 1813—1814 рр. Чернігівські драгунський і піхотний полки відзначились в боях при штурмі м. Реймса,³¹ Чернігівський піхотний — під містами Кульм,³² Люцени, Бауцена,³³ Труа і Пориги,³⁴ Чернігівський драгунський — під м. Кольдец.³⁵ Обидва полки нагороджені георгіївськими прапорами.³⁶ В нагородних листах зазначалося, що «Чернігівський драгунський полк з відкриттям війни з французами заслужив добру репутацію постійною хоробрістю і стійкістю в усіх боях проти противника».³⁷

На Чернігівщині було створене найбільше в Україні козацьке кінне і земське піше ополчення. Воно складалось з 8 піших і 6 кінних полків та арткоманди з 40 гармат. Вже у серпні у ньому налічувалось 25783 ратники,³⁸ а на кінець року — 26057 ратників.³⁹ За соціальним складом воно було селянсько-козацьким: 18970 ратників — поміщицькі селяни, 19 — удільні, решта — козаки.⁴⁰ На утримання лише земського ополчення було зібрано 226645 крб. 27 коп. грошей.⁴¹ На кінець року збір досяг 2 млн. 2 тис. карбованців. Зберглися списки ратників, чиновників і командного складу ополчення по її повітах. Вони свідчать про відправку з Суразького повіту 1013 чол., Новозибківського — 2038, Конотопського — 1429, Городнянського — 1399, Глухівського — 1205, Стародубського — 1788, Ніжинського — 1459, Новгород-Сіверського — 1217, Сосницького — 1700, Козелецького — 1285.⁴²

Формування ополчення проходило швидкими темпами в умовах високого патріотичного піднесення і відзначалось масовим вступом до нього добровольців. Перші заяви про добровільний вступ надійшли від Кубовського з Нової Басані, Жуковського з села Кобижчі, Самборського з Козельця, Сахновського, Малиновського і Ростова з Ніжина, Римаренка і Садського з Мглина. Жителі села Стольного Менського повіту сформували з добровольців сотню, забезпечили її кіннями і грішми. Жителі Остра надіслали до ополчення 14 ратників замість 8. На відміну від селян і козаків, які вступали в ополчення добровільно, частина дворян уникала участі у війні або ж не відпускала своїх селян. Виходячи зі своїх вузько класових інтересів, відмовився керувати ополченням ко-

зелецький дворянин Афендік,⁴³ а ніжинський дворянин Почека виставив лише 7 ополченців замість 22,⁴⁴ понад 100 дворян замість себе відправило в ополчення малолітніх дітей, які при огляді ополчення були відраховані з його складу, щоб не стати «марною здобиччю ворога».⁴⁵

У вересні три кінні козачі полки (1-й, 5-й і 6-й) за наказом М. І. Кутузова були направлені під Тулу і Калугу. Увійшовши до складу загонів А. П. Ожаровського, В. В. Орлова-Денисова, вони взяли участь у наступі на 5-ий корпус Понятовського, внаслідок якого той був відкинутий від Красного, захоплено частину його обозу.⁴⁶ Свідченням хоробрості в бою козаків-ополченців є нагородні листи.⁴⁷ 2-й, 3-й, 4-й кінні козачі полки були направлені в Білорусію і поповнили гарнізони міст: 1300 козаків—гарнізони Мозиря і Бобруйська, 2-й чернігівський козачий полк — гарнізон м. Пінська, 300 козаків — гарнізон Якимової Слободи, 4-й полк — м. Плоцька.

Піше ополчення зосередилося в північних та західних повітах Чернігівщини. Понад 1000 ополченців зайняли оборону по р. Дніпро, 712 ополченців Глухівського повіту на кордоні Мглинського та Стародубського повітів з Білорусією. Сюди ж у липні прибуло 205 ополченців Борзнянського повіту.⁴⁸ 5000 ополченців обороняли Новозибківський та Городнянський повіти.⁴⁹ На початку серпня тут було зосереджено 20 тис. ополченців. Всі вони були розміщені по селах і містах, одержали ділянки оборони. Для лікування хворих і поранених в с. Добрянці обладнано лазарет, в якому зусиллями лікаря Воронкевича були створені гарні умови.⁵⁰

Ще до прибуття ополченців по всьому кордону Чернігівщини з Білорусією був створений так званий «кордонний цеп» з поголовно озброєних дружин самозахисту із жителів прикордонних міст і сіл Мглинського, Стародубського, Новозибківського, Городнянського, Чернігівського та Остерського повітів. «Кордонний цеп» простягся майже на 800 км від с. Осадчино Остерського повіту до с. Клюси Городнянського повіту.⁵¹

У кінці липня ворог упритул підійшов до кордонів Чернігівщини. Окремі загони кінноти загарбників просочилися на її територію. Першими вступили в бій новозибківські дружини самозахисту «кордонного цепену». Вони розгромили кавалерійську варту французьких військ і відбили 600 фур награваного майна. Бойові дії ополчення узгоджувались з планами бойових дій резервного корпусу російських військ генерал-лейтенанта Ф. Ф. Ертеля, штаб якого містився у Мглині. В середині вересня натиск ворога посилювався у двох напрямках: Бобруйськ—Чичерськ — Речиця і Рославль — Брянськ. На захист Брянська було відправлено 1000 ополченців Чернігівщини.⁵² У вересневих боях кінне і піше ополчення пройшли перше бойове хрещення. Найбільш яскраво проявили свої бойові якості 2-й та 3-й козачі полки, захищаючи міста Чичерськ і Пінськ від переважаючих сил противника.

26 вересня ворог розгорнув наступ на Чичерськ. В бій вступили три ескадрони 3-го Чернігівського козачого полку, 539 ополченців Кролевецького, 1439 ополченців Суразького повітів.

«Полк, — доповідав його командир капітан Шапошников-Сахнов, — перебував весь час на передових позиціях і виявив відмінну хоробрість і мужність».⁵³ Ескадрон цього полку на чолі з поручиком Донченком в бою під с. Руднею розбив батальйон німецької піхоти та ескадрон польської кавалерії. Особисто Донченко зарубав 5 ворожих солдатів.⁵⁴ У боях на підступах до м. Чичерська відзначились і були нагороджені 34 козаки і офіцери 3-го Чернігівського козачого полку,⁵⁵ 12 жовтня семитисячним загonom ворог повторив наступ на м. Чичерськ і захопив місто. В бій були кинуті 150 козаків 4-го Чернігівського козачого полку⁵⁶ і тисяча піших земських ополченців.⁵⁷

Всього за період з 25 вересня по 3 жовтня, відбиваючи наступ противника, 3-й Чернігівський козачий полк втратив третину особового складу, а 2-й Чернігівський козачий — 400 чоловік. І на цей раз противнику не вдалося добитись успіху. В шестиденних боях на кордоні Чернігівщини ворог був знекровлений. Ополчення перейшло в наступ, визволило Чичерськ і Рогачов і разом з калузьким ополченням повело наступ на Рославль.⁵⁸

У зв'язку з необхідністю підключення ополчення до спільних бойових дій з наступаючими регулярними частинами російської армії 22 жовтня чернігівське ополчення було об'єднане з полтавським. Очолив його командир Чернігівського ополчення генерал-лейтенант М. В. Гудович. Об'єднане чернігово-полтавське земське ополчення одержало завдання оволодіти м. Могильовом.⁵⁹

2 листопада ополчення пішло в наступ. Чернігівські козачі полки йшли в авангарді наступаючих полків земського ополчення. Ворог чинив відчайдушний опір. Особливо жорстокі бої точились під Журавичами, Пропойськом і Биховим. В бою за Бихів знову відзначився 3-й Чернігівський козачий полк. Командир ескадрону О. С. Демченко, виявивши сміливість і мужність, першим кинувся на ворожу колону і подав приклад своїм підлеглим. За бойові подвиги 14 козаків цього полку були відзначені «Знаком військового ордена».

У жорстоких боях ополчення оволоділо Журавичами, Биховим, Пропойськом, Рогачовим, Жлобином і 17 листопада вступило в Могильов. За хоробрість в боях за ці міста представлено до нагородження 70 офіцерів і нижніх чинів.⁶⁰ Зразки мужності і стійкості проявили козаки 2-го Чернігівського козачого полку в боях під Пінськом 6—19 листопада. Витримавши атаки п'ятитисячного загону німецьких піхотинців і кавалеристів, підтриманих 10 гарматами, козаки вийшли з оточення, захопивши в полон офіцера і 23 солдатів.⁶¹

Вибуття з бою пораненого командира полку Потресова не внесло сум'яття в його лави. Козаки успішно продовжували вести семигодинний жорстокий бій, хоч на кожного з них припадало по 10 солдатів противника. Піші ополченці не поступалися козакам у сміливості і відвазі, хоч були гірше одягнені і взуті в осінній період дощів і холоду. Перебуваючи на лінії боїв, вони не тільки не виявили незадоволення, а й «зберегли необхідну дисципліну», зазначав один з командирів ополчення майор Підгайний.⁶²

По закінченні бойових операцій кінні полки залишились на деякий час в Могильовській губернії для конвою полонених і організації «летючої пошти» до Вітебська.⁶³ Піше ж ополчення за наказом М. І. Кутузова вирушило на Волинь і в районі Новгород-Волинського, Ровного, Острога та інших міст з кінця грудня 1812 р. і до лютого 1813 р. несло караульну службу.

Піше і кінне ополчення брали участь також у закордонних походах російської армії в 1813—1814 рр. Вони осаджували міста Данціг, Модлінг, Старе Замостя, проявили мужність і відвагу в боях під Полоцьком, Гамбургом, Франкфуртом, Глогау, Дрезденом, Кюстріном, Штейнау. В листопаді 1814 р. піше ополчення чотирма колонами повернулося до Чернігова,⁶⁴ а кінні полки—безпосередньо в повіті до місць розформування.⁶⁵ За час боїв ополчення втратило майже третину свого складу, повернулось додому лише 13019 ополченців.⁶⁶

Населення Чернігівщини надавало значну допомогу діючій армії. У відповідь на лист М. І. Кутузова Чернігівському губернатору про необхідність перевезення продовольства з Сосницького складу під Тарутіно було виділено 5500 волів з фурарами і 625 погоничів.⁶⁷ Вживались

заходи щодо розширення складу в Сосниці і створення місцевих складів у повітах для заготівлі муки, круп, вівса для армії.⁶⁸ В Мені, Батурині, Коропі, Березному та навколишніх селах випікався хліб і відправлявся в Калугу. Особливо багато випікалось хліба в с. Погорільцях. З населення також збиралось продовольство: сухарів «по одному пуду з ревізької душі», а круп і вівса — «по шести гарнців».⁶⁹ За жовтень — листопад 1812 р. в діючу армію було відправлено 9192 пуди сухарів.

Щоб забезпечити продовольством частини російської армії, які переслідували відступаючу французьку армію в ході контрнаступу, М. І. Кутузов 10 листопада 1812 р. вдруге звернувся до губернатора з проханням про перевезення продовольства з Сосницького складу до м. Рогачова. 17 листопада перші 500 фур відправились до Рогачова, а до кінця грудня селяни перевезли туди 21349 четвертей муки, 3432 четверті круп, 35642 четверті вівса. Крім того, на місці було закуплено і перевезено до Рогачова 1504 четверті круп і 43250 четвертей вівса.⁷⁰

Повітові комісари повідомляли, що для перевезення продуктів до Рогачова відправлено з Остра — 250 фур, Суража — 477, Стародуба — 385, Новгород-Сіверського — 500,71 Ніжина — 969, Борзни — 240, Кролевця — 514, Конотопа — 250, Борзни — 513.⁷² Шосткинський пороховий завод за 1812 рік відправив у діючу армію 25535 пудів пороху, десятки тисяч зарядів і тисячі пудів селітри. Ніжинська полотняна мануфактура постачала білизну і перев'язочні матеріали для госпіталів Києва, Луцька, Чернігова, Житомира, Кам'янця-Подільського. Рязьківська мануфактура була основним поставником сукна для армії і ополчення. В Чернігові, Городні і Прилуках були розташовані госпіталі. Лише з одного Чернігівського госпіталю в період з 1 серпня до 1 грудня 1812 р. після лікування в діючу армію було повернуто 39 офіцерів і 5343 нижчих чинів.⁷³ На Чернігівщині були створені «кавалерійські депо», які постачали армію кіньми і з яких у жовтні було відправлено 5000 коней. На будівництві укріплень у Києві працювало понад тисячу селян. На Чернігівщині були також розміщені евакуйовані білоруське населення, установи Могильова, Білостока, Рогачова та інших білоруських міст.

Зібрані матеріали свідчать, що населення Чернігівщини внесло вагомую частку в справу розгрому французьких загарбників.

Джерела та література:

- 1 Центральний державний військово-історичний архів (далі — ЦДВІА) Ф. 103. — Оп. 208 а. Зв. О. — Спр. 107. — Ч. 39. — Арк. 25.
- 2 Богданович М. И. История Отечественной войны по достоверным источникам (Т. 1) — Спб., 1850. — С. 197. Коновницын А. И. Подвиги славных предков в годину Отечественной войны. — Спб., 1912. — С. 111.
- 3 ЦДВІА. — Ф. 103. — Оп. 208 а. — Зв. О. — Спр. 107. — Ч. 39. — Арк. 3.
- 4 Жилин П. А. Гибель Наполеоновской армии в России. — М., 1968. — С. 92.
- 5 ЦДВІА. — Ф. 103. — Оп. 208 а. — Зв. О. — Спр. 107. — Ч. 29. — Арк. 50.
- 6 Богданович М. И. Названа праця. — С. 298.
- 7 ЦДВІА. — Ф. 103. — Оп. 208 а. — Зв. О. — Спр. 107. — Ч. 26. — Арк. 73—74, 83—84.
- 8 Поликарпов Н. П. К истории Отечественной войны 1812 г. — Вып. 2, М., 1911. — С. 31.
- 9 ЦДВІА. — Ф. 103. — Оп. 208а. — Зв. О. — Спр. 7. — Ч. 26. — Арк. 13, 14.
- 10 Абалихин Б. С., Дунаевский В. А. 1812 год на перекрестках мнений советских историков. М., 1990. — С. 31.

- 11 Жилин П. А. Названа праця. — С. 114.
- 12 ЦДВІА. — Ф. 103. — Оп. 208 а. — Зв. О. — Спр. 107. — Ч. 1. — Арк. 20.
- 13 Поликарпов Н. П. К истории Отечественной войны 1812 г. — Вып. III. — М., 1912. — С. 54.
- 14 ЦДВІА. Ф. 103. — Оп. 208 а. — Спр. 4. — Ч. 1. Зв. О. — Арк. 244.
- 15 Поликарпов Н. П. Названа праця. — С. 66.
- 16 ЦДВІА. — Ф. 103. — Оп. 208 а. — Спр. 4. — Ч. 1. — Зв. О. — Арк. 245.
- 17 «Бородино». Путеводитель. — М., 1975. — С. 69, 113.
- 18 Український народ у Вітчизняній війні 1812 року, збірник документів. — К., 1948. — С. 118.
- 19 ЦДВІА. — Ф. 103. — Оп. 208 а. — Спр. 4. — Ч. 1. — Зв. О. — Арк. 246.
- 20 ЦДВІА. — Ф. 103. — Оп. 208 а. — Спр. 4. — Ч. 1. — Зв. О. — Арк. 245.
- 21 Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. — С. 125.
- 22 Жилин П. А. Названа праця. — С. 231.
- 23 ЦДВІА. — Ф. 103. — Оп. 208 а. — Зв. О. — Спр. 107. — Ч. 43. — Арк. 2, 4, 5, 7
- 24 Там само. — Спр. 7. — Арк. 16—17.
- 25 Жилин П. А. Названа праця. — С. 248—249.
- 26 ЦДВІА. — Ф. 103. — Оп. 208 а. — Зв. О. — Спр. 8. — Арк. 59.
- 27 Там само. — Арк. 60—63.
- 28 ЦДВІА. — Ф. 103. — Оп. 208 а. — Зв. О. — Спр. 8. — Арк. 118.
- 29 ЦДВІА. — Ф. 103. — Оп. 208 а. — Зв. О. — Спр. 107. — Ч. 28. — Арк. 14.
- 30 Там само. — Спр. 8. — Арк. 120—125.
- 31 ЦДВІА. — Ф. 103. — Оп. 208 а. — Зв. О. — Спр. 96. — Арк. 6, 52.
- 32 Там само. — Зв. 45. — Спр. 1. — № 250—252.
- 33 Там само. — Зв. 74. — Спр. 4 (6). — Арк. 11.
- 34 Там само. — Зв. 48. — Спр. 2 (9). — Арк. 65.
- 35 Там само. — Зв. О. — Спр. 40. — Арк. 47.
- 36 Там само. — Зв. 11. — Спр. 1. — Арк. 156.
- 37 Там само. — Зв. О. — Спр. 52. — Арк. 22.
- 38 Чернігівський облдержархів. — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 1208. — Арк. 20.
- 39 ЦДВІА. — Ф. ВУА, 491. — Арк. 151.
- 40 Чернігівський облдержархів. — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 1208. — Арк. 5.
- 41 Труды Черниговской архивной комиссии. — Вып. 10. — Чернигов, 1913, — С. 95.
- 42 Чернігівський облдержархів. — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 1208. — Арк. 24—39.
- 43 Там само. — Ф. 133. — Оп. 1. — Спр. 187. — Арк. 1.
- 44 Там само. — Спр. 185. — Арк. 29.
- 45 Абаліхін Б. С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. — К., 1962. — С. 18.
- 46 Бабкин В. Н. Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года. М., 1962. — С. 174.
- 47 1812 год. К 150-летию Отечественной войны. Сб. статей. — М., 1962. — С. 162.
- 48 Український народ у Вітчизняній війні 1812 р., — С. 10.
- 49 Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года. — С. 8.
- 50 Абаліхін Б. С. Украинский народ в Отечественной войне 1812 года. — С. 32.
- 51 Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года. — С. 445.
- 52 «Генерал Багратион». Сб. документов и материалов. — М., 1945. — С. 233.
- 53 Стрельский В. И. Участие украинского народа в Отечественной войне 1812 года. — К., 1953. — С. 34.
- 54 Абаліхін Б. С. Названа праця. — С. 38.
- 55 Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года. — С. 439.
- 56 Там само. — С. 426.

- 57 Абаліхін Б. С. Названа праця. — С. 48.
- 58 Історія Української РСР у восьми томах, десяти книгах. — К. — С. 49.
- 59 «Материалы ВУА». — Т. XIX. — С. 185.
- 60 ЦДВІА. — Ф. 103. — Оп. 208 а. — Опр. 61. — Зв. О. — Арк. 39—45; Спр. 73. — Зв. О. — Арк. 201—205.
- 61 Гербильський Г. Українські козачі полки і українське ополчення у Вітчизняній війні 1812 року. — К., 1943. — С. 17.
- 62 Абаліхін Б. С. Названа праця. — С. 51.
- 63 «Материалы ВУА». — Т. XIX. — С. 209; т. XX. — С. 191.
- 64 Чернігівський облдержархів. — Ф. 133. — Оп. 1. — Спр. 187. — Арк. 28.
- 65 ЦДВІА. — Ф. ВУА. — Спр. 491. — Арк. 78, 199.
- 66 Там само. — Арк. 45.
- 67 Чернігівський облдержархів. — Ф. 133. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 50, 52, 56.
- 68 Там само. — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 1015. — Арк. 296, 299.
- 69 Там само. — Ф. 128. — Оп. I. — Спр. 1015. — Арк. 854.
- 70 Там само. — Спр. 1050. — Арк. 138, 139.
- 71 Там само. — Арк. 185, 186, 191, 194.
- 72 Там само. — Спр. 1051. — Арк. 73, 78, 116, 136, 141, 142.
- 73 Там само. — Спр. 1062. — Арк. 2.

